

V. RECENZJE

Katarzyna Leszczyńska

kaleszcz@agh.edu.pl

AGH w Krakowie

ORCID: 0000-0001-9859-89411

Edyta Tobiasiewicz

edytatobiasiewicz@gmail.com

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-6171-773X

AGNIESZKA PASIEKA I KATARZYNA ZIELIŃSKA (RED.), *Opór i dominacja. Antologia tekstów*, tłum.: Michał Petryk, Agnieszka Halemba, Agnieszka Weseli, Agnieszka Pasięka, Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2015, ss. 423, ISBN 978-83-7688-513-1.

Książka *Opór i dominacja. Antologia tekstów* pod redakcją Agnieszki Pasięki i Katarzyny Zielińskiej jest zbiorem artykułów, prezentujących szeroko ujętą i interdyscyplinarną refleksję nad tytułowymi kategoriami – oporem i dominacją. W publikacji znajdziemy więc teksty interpretujące opór w kategoriach psychologicznych (autorstwa François Rochat i André Modigliani), historycznych (np. Chrisa Wickhama) i antropologicznych (np. Deborah Reed-Danahay, Johna Scotta, Lily Abu-Lughod czy Sherry-Ortner), przy czym w zbiorze dominuje perspektywa ostatniej dyscypliny, co wynika przede wszystkim z celu samej antropologii i metodologii etnograficznej. Jak podkreślają redaktorki, przedmiotem zainteresowań tej dyscypliny są codzienne praktyki społeczne, a zatem codzienne formy oporu i oddolne sposoby jego konstruowania stanowią niejako natural-

¹ Tekst powstał w ramach finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki grantu SONATA BIS, „Płeć kulturowa jako czynnik różnicujący organizacje religijne. Płciowe praktyki społeczne i ich interpretacje w organizacjach Polskiej Misji Katolickiej w Anglii, Szwecji i Belgii”, nr 2014/14/E/HS6/00327.

ny obszar badań. Interdyscyplinarność odnosi się również do ram heurystycznych, w których osadzone są poszczególne artykuły. W tekstach znajdziemy inspiracje klasyczną humanistyką i naukami społecznymi, w tym materialistami, szczególnie zaś Karolem Marksem (Marks 1980, Williams 1989) i Antonio Gramscim (Gramsci 1981), poststrukturalistami, zwłaszcza Michelelem Foucaultem (1995) i Pierre'em Bourdieu (2004, 2007, Bourdieu, Wacquant 2001), a także koncepcjami konstruktywistycznymi (np. Yanagisako, Collier 2007), studiami queer i pracami Judith Butler (2008). Ważną ramę w przywoływanych tekstach stanowią nawiązania do koncepcji orientalizmu Edwarda Saida (1991), a także do kategorii refleksyjności i koncepcji kultury w ujęciu antropologii interpretatywnej i postmodernistycznej (Clifford 2004, Geertz 2003).

Antologia składa się z trzech części, wyodrębnionych w postaci logicznie i merytorycznie powiązanych ze sobą rozdziałów. W pierwszej z nich zatytułowanej „Na skrzyżowaniu dziejów i dyscyplin – opór w perspektywie interdyscyplinarnej” ukazane są analizy zjawiska oporu i dominacji obecne w dyskursach wspomnianych wyżej dyscyplin. Zabieg ten pozwala sproblematyzować wybrane zagadnienia (takie jak np. gęsty opis praktyk oporu czy strukturę skutecznego oporu), pokazując jednocześnie bogactwo sposobów i możliwości ich konceptualizowania.

Dobór tekstów w rozdziale drugim *Dialog teorii z etnografią* stanowi istotną część całego zbioru. Z jednej strony, ukazany został paradoks usytuowania osób podporządkowanych, które w momencie pozostawania pod wpływem „rządzących”, „ciemieżycieli”, „oprawców”, są w stanie równocześnie czerpać korzyści ze swojej pozycji (zob. teksty w zbiorze autorstwa Johna Scotta i Leo Howe). Jak pisze Sherry Ortner: „W ramach relacji władzy dominujący ma często coś, a czasem nawet bardzo wiele, do zaoferowania (choć oczywiście ceną za to jest trwanie relacji władzy). Człowiek podporządkowany ma więc wiele podstaw, by mieć wątpliwości co do przeciwstawiania się tej relacji władzy” (Ortner w zbiorze, s. 161). Z drugiej zaś strony, dzięki zogniskowaniu na praktykach można zauważyć, że naukowe próby holistycznego rozumienia i teoretyzowania, sprzyjają popełnianiu nadmiernych uproszczeń na różnych etapach badawczego procesu, zwłaszcza zaś w interpretowaniu podmiotów badań.

Ostatnia część, pt. *Polityka i kulturowa konstrukcja oporu* rozprawia się z mitami, które narastały przez lata wokół kategorii „oporu”. Podane w wątpliwość zostaje jego dotychczasowe romantyczne wyobrażenie

jako zwykle słusznego i uzasadnionego przejawu wolnościowych dążeń uciskanych zbiorowości. Jednak teksty Ortner czy Judith Okely pokazują, że grupa podporządkowana bardzo rzadko stanowi monolit, a znacznie częściej jest wewnętrznie złożoną kategorią, zróżnicowaną ze względu na zmienne takie jak płeć, klasa, etniczność, wiek czy status. Co więcej, specyfika doświadczeń grupy podejmującej opór (np. intensywność ich odczuć, itd.) może zmieniać się w czasie i w wybranych kontekstach. Tego rodzaju zabiegi „rozszczepiania” grupy badanych, których celem jest teoretycznie ich dokładniejsze poznanie, niosą jednak ze sobą zagrożenie zupełnego rozmycia granic analizowanych grup.

Zawarte w antologii teksty stanowią mozaikę, w której treści poszczególnych elementów wzajemnie się uzupełniają, prezentując spójny obraz analizowanych zagadnień. W tomie zebrano więc zarówno teksty, które omawiają koncepcje uniwersalistyczne, ujmujące opór w kategoriach ahistorycznych, jak i wpisujące się w tradycję relatywizmu kulturowego, uwzględniające kontekst i zmienność praktyk oporu. Do pierwszej tradycji należy klasyczny tekst Johna Scotta (*Za kulisami oficjalnej wersji*), który wprowadza do dyskursu o oporze kluczowe kategorie pojęciowe i widzi w protokołach ukrytych (np. plotkach, żartach, anonimach, czy podaniach ludowych) uniwersalną reakcję na dominację. Jego zdaniem „broń słabych”, czyli np. zółwie tempo pracy, okradanie właścicieli czy niesolidność, są powszechne, a fasadowe odgrywanie posłuszeństwa (na poziomie protokołów publicznych) i równoczesne zakulisowe podważanie władzy, są typowe dla wszystkich grup podporządkowanych.

W większości tekstów nacisk jest jednak położony na relatywne i indukcyjne ujęcie oporu; w tej tradycji opór (a i nierzadko dominacja) staje tym, co jest jako takie definiowane przez wykluczonych (przez tych, którzy podejmują opór). Opór jako społeczny konstrukt, a nie uniwersalna praktyka, nie musi przybierać formy publicznej kontestacji i dążenia do zmiany struktur społecznych, może być reinterpretacją znaczeń (zob. tekst o doświadczeniach Szerpów autorstwa Ortner) czy refleksyjnym i świadomym podporządkowaniem (zob. artykuł Saby Mahmood).

Tym, co szczególnie cenne w recenzowanym tomie, a co łączy prezentowane w zbiorze teksty, jest wyjście poza dychotomiczną wizję świata, gdzie: „po jednej stronie znajdują się «dominujący», po drugiej zaś «stawiający opór»” (Pasięka, Zielińska 2015: 8). Omawiane w tekstach badania empiryczne stają się dla kolejnych autorek i autorów punktem wyjścia do rozwinięcia krytyki i polemiki teoretycznej. Badania terenowe

stanowią wówczas pretekst do dialogu z wybranym paradygmatem bądź podejściem metodologicznym. Książka mimo nasycenia teoretycznego stanowi równocześnie bogate źródło świadectw ludzi wykluczonych, udostępnianych dzięki gęstemu opisowi, który leży u podstaw metodologii większości prezentowanych tekstów.

Ramę zebranych tekstów konstituuje Geertzowskie założenie „bezsronności” (Geertz 2003: 33-57), jednak wszyscy autorzy w pewnym sensie solidaryzują się z wykluczonymi i zdominowanymi, a nie z „ciemnizycielami” i grupą dominującą. Większość tekstów pisanych w duchu krytycznym i refleksyjnym demaskuje sposoby reprodukcji władzy (jej struktur, jak np. w artykule Orin Starn o konstruowaniu oporu w peruwiańskich Andach, i znaczeń, jak w rozdziale Sherry Ortner) przez różne grupy, przy tym nie tylko (formalnie) uprzywilejowane. Stosunki między dominującymi i zdominowanymi jawią się jednak nie jako proste i spolaryzowane, lecz jako złożone, podobnie zresztą, jak i relacje między samą dominacją i oporem. Z wyjątkiem tekstu Scotta, w którym autor esencjalizuje cechy tych dwóch kategorii, artykuły prezentują ujęcia procesualne, w których podporządkowanie jawi się jako względne, bywa często fragmentaryczne, a nie całościowe, co oznacza, że można być podporządkowanym w jednej relacji, a dominować w innej. Jak dowodzą teksty Chrisa Wickhama, dotyczący roli plotek wśród średniowiecznego chłopstwa, Begoñi Aretxagi o irlandzkich więźniarkach czy Sherry Ortner o praktykach Szerpów również w sytuacji jednoznacznej podległości ludzie w praktykach indywidualnych i zbiorowych, są w stanie tworzyć przestrzenie sprawczości, afirmacji i kontestacji porządku społecznego. Praktyki te, idąc za Scottem, nie muszą być efektywne, najczęściej – jako broń słabych służą momentom afirmacji ludzkiej godności i poczucia własnej wartości (zob. tekst Scotta, a także artykuł Sally Engle Merry o relacji oporu i prawa).

Opór w prezentowanych tekstach jest praktyką uwarunkowaną interseksjonalnie, to znaczy zróżnicowaną strukturalnie, klasowo, etnicznie, genderowo. Szczególnie płeć kulturowa jawi się jako kategoria różnicująca praktyki oporu i konstruowanie dominacji. Zarówno kobiecość, jak i męskość (rozumiane jako praktyki społeczne, tożsamości, obrazy, symbole, itd.), bywa więc nie tylko narzędziem oporu, lecz także jego źródłem i motywacją (zob. np. Aretxaga, Merry, Starn, Abu-Lughod czy Mahmood w recenzowanym tomie). Gender może też różnicować same praktyki kontestujące hegemonię i wytwarzać „mikroświaty” dominacji

w zbiorowościach podporządkowanych, o czym piszą w tomie Padraic Kenney czy Judith Okely. Oporem mogą być praktyki wysoce sformalizowane i zinstytucjonalizowane, które przejawiają się w publicznych manifestacjach (np. działaniach zbiorowych „Solidarności”), zmianach prawodawstwa (o czym pisze Sally Engle Merry), czy nieformalne, symboliczne, jak kobiecy „brudny” (menstruacyjny) protest w doświadczeniach więźniarek Armagh, opisywanych przez Aretxagę, a także szerzenie plotek przez średniowiecznych chłopów czy modlitwy i praktyki religijne. Opór może być zarówno praktyką społeczną, jak i jej brakiem – może być odmową działania lub jego zaniechaniem. Może być też fragmentaryczny i ulotny, jak pisze Okely (Pasieka, Zielińska 2015: 324): „kiedy opór krystalizuje się w odosobnionych czynach czy gestach jednostki”. Opór nie zawsze jest więc narracją zarezerwowaną dla wielkich zbiorowych przedsięwzięć (jak „Solidarność”), „odciskających” swoje piętno na kartach historii, i nie zawsze musi być określony jako heroiczny. Zazwyczaj jednak opór to sprzeciw wobec hegemonii reprodukowanej na różnych płaszczyznach życia społecznego. Nie charakteryzuje on wyłącznie grup, a znajduje swoje odzwierciedlenie także w życiu jednostki, jej pojedynczych decyzjach i praktykach.

Warto w tym miejscu zatrzymać się na konsekwencjach tak rozumianego oporu. Opór w drobnych praktykach, o których piszą Scott czy Okely, może mieć paradoksalne skutki, które można było wyraźniej zaznaczyć w książce. Mikropraktyki kontestujące hegemonię, realizujące się zazwyczaj za kulisami życia społecznego i poza protokołem publicznym (np. obmawianie klas wyższych, wyszydzanie, plotkowanie, itd.), choć mogą być afirmacją ludzkiej godności w obliczu władzy, mogą stać się równocześnie narzędziami podtrzymującymi opresyjny porządek. Stając się swoistymi wentylami bezpieczeństwa, uelastyczniają strukturę społeczną i mogą paradoksalnie służyć uprawomocnieniu stosunków społecznych władzy i dominacji (zob. Coser 2009). Zapobiegają tym samym większym konfliktom, publicznym manifestacjom oporu, które mogłyby zagrozić strukturze społecznej. Praktyki za kulisami życia społecznego mogą reprodukować systemy władzy, które kontestują. W ten sposób można spojrzeć na działania, odnoszące się np. do pozycji kobiet w islamie (zob. tekst Mahmood), choć można je rozszerzyć na inne interseksjonalnie ujęte statusy (klasy ludowej czy grupy etnicznej). W książce niewiele jest tekstów, które by polemizowały z koncepcjami Mahmood lub chociażby by paradoksalność tego typu praktyk oporu podkreślały

bardziej jednoznacznie (zob. np. Burke 2012). Nie oznacza to, że w tomie nie pojawiają się teksty, które uwzględniają tę złożoność oporu i jego wieloznaczne konsekwencje. Przykładem, niezwykle cennym w kontekście powyższej sugestii, jest tekst autorstwa Leo Howe'a, który dowodzi, że strategię oporu bezrobotnych mężczyzn wobec państwowego systemu dystrybucji zasobów (w tym dyskursywne praktyki sprzeciwu wobec stygmatyzacji) stają się mechanizmem reprodukcji tego systemu: „bezrobotni mężczyźni przyjmują język ciemźyciela i stosują go na własny użytek, a czyniąc to, sami wplątują się w reprodukcję struktur dominacji” (Pasięka, Zielińska 2015: 220). Jak trafnie pisze Agnieszka Pasięka we wstępie do książki, broń słabych może stać się słabą bronią, a ponadto może zadziałać jako miecz obosieczny, czyli wzmacniać system, który ich dyskryminuje.

Relatywność znaczeń, które przypisywane są praktykom oporu, podkreślona jest w tekstach w innych ważnych kontekstach. Teksty zostały dobrane do tomu tak, by przynajmniej po części problematyzowały sytuowanie kulturowo-społeczne badacza (klasowe, płciowe, etniczne, itd.) jako znaczące w definiowaniu i wartościowaniu oporu. Ortner, a za nią Pasięka, zaznacza więc, że nie same praktyki jako takie czynią opór, ale sensy, który nadawane są tym działaniom. To, co będzie uznawane przez klasę średnią za kradzież, może być przez klasę ludową oceniane inaczej: „Jeśli analizujemy, na przykład, akt kradzieży dokonany przez biedaka na bogatym, nie wiemy, czy jest to akt oporu, czy po prostu strategia przetrwania” (Ortner, W: Pasięka, Zielińska 2015: 161).

Drugi wątek, który podkreśla relatywność znaczeń praktyk oporu, dotyczy idealizowania obrazu buntowników i romantyzowania ich. Autorzy i redaktorki polemizują z tak wyidealizowanymi obrazami i pokazują wieloznaczność skutków praktyk oporu, który nie musi przynosić wyzwalających konsekwencji. Opór nie zawsze transformuje władzę, bywa też dysfunkcyjny dla samego podmiotu. Jak pisze Sally Engle Merry: „Czasem opór jest destrukcyjny dla życia społecznego, tak jak grabież, handel narkotykami i oszukiwanie przy płaceniu podatku dochodowego” (Pasięka, Zielińska 2015: 139), a zatem bazuje on na przemocy i przestępstwach, które – nawet jeśli w „dobrej sprawie” – trudno usprawiedliwić. Co więcej, praktyki oporu mogą służyć też podtrzymywaniu ideologii i praktyk destabilizujących życie społeczne, takich jak nacjonalizm czy terroryzm, jak w przypadku działań kobiet związanych z IRA opisanych przez Aretxagę.

Romantyzacja oporu ma również inne konsekwencje, które dotyczą samego przedmiotu badań. Jak pisał Foucault (1995), a co przypomina również Pasieka: „opór nie stanowi narzędzia diagnostyki wolności, ale narzędzie diagnostyki władzy” (Pasieka, Zielińska 2015: 20). Idealizacja buntowników powoduje natomiast, że w badaniach zapomina się o analizach władzy i konstruowaniu dominacji w kategoriach konstytutywnych praktyk i społecznych światów. Aby zrozumieć władzę, podobnie jak struktury oporu, warto iść tropem założeń Ortner, która postulowała, by na przedsięwzięcia w obrębie grup mniejszościowych nie patrzeć wyłącznie jako na reakcję na politykę większości, ale by też widzieć w niej wewnętrzną praktykę tożsamościową. Działania grup mniejszościowych są czymś więcej niż prostą odpowiedzią na dominację. Postulaty Ortner, sugerujące zgłębienie światów przeżywanego grup podległych, można rozszerzyć na analizy władzy, które obejmowałyby studia nad doświadczeniami grup dominujących. O ile jednak przedstawione w książce teksty przybliżają światy grup podległych, o tyle analizy konstruowania i produkowania dominacji jako takiej, nie są głównym tematem zbioru. Jednym z tekstów, który podkreśla paradoksalność praktyk władzy, jest już przywoływany w recenzji tekst Scotta, w którym dowodzi on, że „protokół publiczny” może być opresyjny nie tylko dla podporządkowanych, lecz także dla dominujących. Przywołując fragment z eseju George’a Orwell’a pt. *Zabicie słonia*, Scott zwraca uwagę na to, że również wobec tych, którzy posiadają władzę, istnieje zespół oczekiwań co do podejmowanych praktyk czy zachowań. Jak widać, dominacja posiada potencjał, by stać się zniewalającym przymusem: „Jeśli podporządkowanie wymaga wiarygodnego odgrywania pokory i uległości, to dominacja zdaje się wymagać wiarygodnego odgrywania wyniosłości i pańskości” (Pasieka, Zielińska 2015: 153). Autor nie poglębia jednak tego tematu.

Książka ze względu na bogactwo zebranego materiału, jego inter- i wielodyscyplinarność jest niezwykle ważną lekturą, porządkującą wiedzę o oporze, jego wzorach i modelach, praktykach społecznych, tożsamościach buntowników, kontekstach i kulturowo-społecznych uwarunkowaniach. Zbiór, choć nie wprost, odpowiada na kluczowe pytania, dlaczego (i jak) warto badać opór, jak diagnozować dzięki niemu dynamikę zmian społecznych, doświadczenie sprawczości i praktyki oraz struktury władzy.

Książka, choć jest ważnym źródłem wiedzy o oporze i prezentuje teksty wcześniej niedostępne w języku polskim, w znikomym jednak stopniu uwzględnia stan aktualnej debaty na temat polskiej specyfiki oporu

i dominacji i stan badań, poświęconych tytułowemu dwóm kategoriom. Wszystkie teksty z wyjątkiem rozdziału autorstwa Padraica Kenneya (*Płeć opozycji w komunistycznej Polsce*), odnoszą się do innych kontekstów kulturowych i wszystkie pisane są z perspektywy badaczy zagranicznych. Warto zaznaczyć, że w momencie, w którym książka została opublikowana (2015 rok) w Polsce dochodziło do masowej mobilizacji społecznej i licznych manifestacji (w których udział brały głównie kobiety), związanych z proponowanymi zmianami w prawie regulującym dostęp do aborcji, a które określone zostały mianem „Czarnych Protestów”. Antologia nie podejmuje analizy tego tematu, co jednak zrozumiałe ze względu na strukturę i cele przyjęte w książce. Jak pisze Agnieszka Pasięka, tom uwzględnia głównie teksty już dziś klasyczne, napisane w ostatnich dekadach XX wieku, które wskazują na kluczowe dla teoretyków i metodologów badań społecznych kwestie.

Na koniec warto zaznaczyć, że takiej systematyzacji „Czarnych Protestów” dokonują np. Ewa Majewska w książce *Kontrpubliczności ludowe i feministyczne. Wczesna „Solidarność” i Czarne Protesty* (2018), Agnieszka Graff (np. 2019) czy Bogumiła Hall (2019). Równie ważne w zrozumieniu polskiej specyfiki oporu, szczególnie zaś „oporu słabych”, będą analizy protestu rodziców/matek dzieci z niepełnosprawnościami, czy strajku nauczycieli w 2019 roku (zob. wybrane teksty w „Praktyce Teoretycznej” 2019). W przyszłych opracowaniach dotyczących oporu i struktur dominacji warto uwzględnić analizy tych form protestów, ważnych w zrozumieniu polskiej sfery publicznej.

BIBLIOGRAFIA

- Bourdieu P., Wacquant L.J.D. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej* (przeł. A. Sawisz). Warszawa : Oficyna Naukowa.
- Bourdieu P. (2007). *Szkic teorii praktyki poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów* (przeł. W. Kroker). Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Burke, K. C. (2012). Women’s Agency in Gender-Traditional Religions: A Review of Four Approaches. *Sociology Compass*, 2(6), 122-133. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2011.00439.x>.
- Clifford J. (2004). Praktyki przestrzenne: badania terenowe, podróże i praktyki dyscyplinujące w antropologii, W: M. Kempny, E. Nowicka (red.) *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje* (s. 139-179). Warszawa: WN PWN.

- Coser L. (2009). *Funkcje konfliktu społecznego*. Zakład Wydawniczy Kraków: Nomos.
- Foucault M. (1995). *Historia seksualności* (przeł. B. Banasiak, T. Komendant i K. Matuszewski). Warszawa: Czytelnik.
- Geertz C. (2003). *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne* (przeł. Zbigniew Pucek, s. 33-57). Kraków: Universitas.
- Graff A. (2019). Claiming the Shipyard, the Cowboy Hat, and the Anchor for Women: Polish Feminism's Dialogue and Struggle with National Symbolism. *East European Politics & Societies*, 33 (2), 472-496, <https://doi.org/10.1177/0888325419835914>.
- Hall B. (2019). Gendering Resistance to Right-Wing Populism: Black Protest and a New Wave of Feminist Activism in Poland? *American Behavioral Scientist*, first online: March 1, 2019, <https://doi.org/10.1177/0002764219831731>.
- Korolczuk E., Kowalska B., Ramma J., Snochowska-Gonzalez C. (2019). *Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Majewska E. (2018). *Kontrpubliczności ludowe i feministyczne. Wczesna "Solidarność" i Czarne Protesty*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Majewska E. (red). (2019). *Praktyka Teoretyczna* (t. *Słaby opór. Poza paradygmat heroiczny*). 2 (32).
- Said E. (1991). *Orientalizm* (przeł. W. Kalinowski). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Yanagisako S.J., Collier J.F. (2007). O ujednoczoną analizę płci kulturowej i pokrewieństwa (przeł. Ewa Klekot). W: R.E. Hryciuk, A. Kościańska (red.), *Gender. Perspektywa antropologiczna* (t. 1: Organizacja społeczna, s. 21-59). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.